

UOT 81'28

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV

AZƏRBAYCAN DİLİNİN NAXÇIVAN DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ
İŞLƏNƏN BİR SIRA LEKSİK VAHİDLƏR HAQQINDA

Məqalə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən bir sıra leksik vahidlərin linqvistik təhlilinə həsr olunub. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi sözlər həmin dialekt və şivələrdə zəngindir. Məqalədə bu leksik vahidlər dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələri, türk dillərinin dialekt və şivələri, qədim yazılı abidələrimizdəki nümunələrlə müqayisəli araşdırılmışdır. Bu leksik vahidlərin dilçilik baxımından təhlili sübut edir ki, onların böyük əksəriyyəti milli mənşəli leksik vahidlərdir. Mövzunun tədqiqi zamanı müəllif bir sıra maraqlı elmi nəticələr əldə etmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Naxçıvan, leksik vahidlər, dialekt və şivələr, metatəş, humay at.

Bildiyimiz kimi dialekt və şivələr xalqımızın milli kimliyini, tarixi keçmişini, milli-mənəvi dəyərlərini, xalqın zəngin dil leksikasını və dilimizin qədim tarixiliyini özündə yaşadan, əsrdən əsrə, nəsildən nəslə ötürən söz xəzinəsidir. Burada qorunan və yaşayan sözlər əsrlərin sınağından çıxaraq xalq dilində, yaddaşında günümüzədək yaşaya bilmişdir. Onların günümüzün tələbləri səviyyəsində tədqiq edilməsi müasir dilçiliyimiz, o cümlədən dialektologiya elminin qarşısında duran ən aktual məsələlərdən. Bu baxımdan yanaşdıqda müasir Naxçıvan dialekt və şivələri dialekt leksikasının əhatəliliyinə və çoxşaxəli olmasına görə Azərbaycan dilinin ən zəngin dialekt və şivələrindən hesab olunur. Bəhs olunan diləket və şivələrdə işlədilən sözlər milli-mənəvi dəyərlərimizi əks etdirməsinə, yayılma arealına, aid olduğu sahəyə görə müxtəlifdir. Məqalədə bəhs etdiyimiz dialekt və şivələrdə işlənən leksik vahidlərin dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələri, qohum dillər, onların dialekt və şivələri, həmçinin bir sıra qədim yazılı abidələr və lüğətlərlə müqayisəli linqvistik təhlilindən bəhs edəcəyik.

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində tam yetişməmiş, hələ göy olan meyvə və ya üzüm mənasında mor sözü işlədilir. Məs.: Bı ərix' hələm mordu yeməli də:r (Cam.). Maraqlıdır ki, müasir Türkiyə türkcəsində işlədilən morarmak- göyərmək feili də məhs eyni feil kökündən törəmiş və öz ilkin mənasını saxlamaqdadır. Təsədüfi deyil ki, dilimizin əksər dialekt və şivələrində yeni sulanmağa başlayan meyvə və ya üzümlə bağlı morranmax sözü işlədilir ki, bu kəlmə də mor kök morfeminə adlardan feil düzəldən –lan leksik şəkilçisi əlavə edilməklə yaranmışdır. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, mor sözü bəhs olunan dialekt və şivələrdə omonim söz kimi çıxış edərək iki fərqli mənanı ifadə edir: 1. Mor- yenicə tikilən evin damının üstünə verilər torpaq qatı 2. Zəncir taxmaq üçün boyundurun ortasından keçirilən dəmir. Məs.:

1. Evin üsdü:n tırrərin, pərdilərin ətib üsdünə qəmiş tüküb mor verərdix (G.). 2. Kota:n zincirin boyunduruğa bərkitməx' dən yana unu mordan keçirərdix' ki mökkəm olsun (Əbr.)

Sözə Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş Cəbrayıl, Ağdam, Bərdə (2, s.399) şivələrində də eyni mənada rast gəlinmişdir.

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində pusqu anlamını ifadə edən mısqi sözünün linqvistik təhlili bəzi maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Məs.: Uşax vaxdı gizdənəpəç oynuyanda mısqıda du:rdux ki əbəliyəx' (Sal.). Maraqlıdır ki, hazırda dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində gizlənmək anlamını ifadə edən mısmax sözünə rast gəlinir. Buradan da aydın olur ki, mısqi ismi mis feil kökü və feillərdən isim düzəldən –qı (asqı, pusqu və s.) leksik şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan düzəltmə isimdir. Bununla yanaşı həliyədə xalq arasında

sirri heç kəslə paylaşmayan (gizli saxlayan, gizlədən), insanların arasını vuran, xəsislik edən adamlara bəzən “mısqı adam” deyilir. Məs.: Bi:rsən nə mısqı adamdı, u:n yarısı yerdədiye (K.). Ordubad dialektində “boyunduruqda oturan adam” mənasında işlədilan nürsə sözü də maraqlıdır. Məs.: Mən uşağ olanda nürsəliyə eləmişəm (Bən.). Məlumdur ki, dilimizin əksər dialekt və şivələrində kotana, cütə qoşulan iki və ya üç cüt öküzü idarə edən, xüsusilə ikinci cüt öküzün boyunduruğuna minib qabaqdakı və daldakı cüt öküzlərin kotan və ya cütü çəkməsini tənzimləyən adama əsasən hodaxçı və ya xodək deyilir. Sözlər Dərələyəz şivələrində hodax (1, s.287), qərb qrupu dialekt və şivələrində hodaxçı (3, s.247), Bərdə, Gədəbəy, Goranboy, Tovuz şivələrində hodax/hodaxçı (1, s.226) şəklində rast gəlinmişdir. Qeyt etmək lazımdır ki, nürsə sözü bu bölgə üçün xarakterikdir.

Müasir Culfa şivələrində “məhsuldar olmayan torpaq” mənasında işlənən merətəğ sözünün linqvistik təhlili də maraqlıdır. Məs.: Burə merətəğ yerdə, əkin əx'məyə yərəmir (A.). Söz Culfa şivələrində merətəş şəklində eyni anlamda işlədilir. Məlumdur ki, əkilmiş sahələrin bir-birindən ayrılması mora adlanır. Fikrimizcə, merətəş sözü mora və atəş (od, alov) sözlərinin birləşməsindən yaranmış və “susuz, quru mora” anlamını bildirən, əkinçiliklə bağlı işlədilan mürəkkəb leksik vahiddir. Təsədüfi deyil ki, bəhs olunan dialekt və şivələrdə bu gün çoxlu çay və ya su içən adama “elə içir elə bil merətəşdən gəlib” ifadəsi işlədilir ki, bu da xalq arasında daha geniş istifadə edilən “elə bil demədən gəlib” birləşməsinə paralellik təşkil edir.

Hazırda Naxçıvan dialekt və şivələrində pusqu anlamını ifadə edən mısqı sözünün linqvistik təhlili bəzi maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Məs.: Uşax vaxdı gizdənpaç oynuyanda mısqıda durdux ki əbəliyəx' (Sal.). Maraqlıdır ki, hazırda dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində gizlənmək anlamını ifadə edən mısmax sözünə rast gəlinir. Burada da aydın olur ki, mısqı ismi mıs feil kökü və feillərdən isim düzəldən –qı (asqı, pusqu və s.) leksik şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan düzəltmə isimidir. Bununla yanaşı həliyədə xalq arasında sirri heç kəslə paylaşmayan (gizli saxlayan, gizlədən), insanların arasını vuran, xəsislik edən adamlara bəzən “mısqı adam” deyilir. Məs.: Bi:rsən nə mısqı adamdı, u:n yarısı yerdədiye (K.). Naxçıvan dialekt və şivələrində “qarı şiş, sürətli atlara” verilən “humay at” adının etnolinqvistik təhlili bir sıra olduqca maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verdi. Məs.: Mə:m bı atın humay atdı una çatan olmaz (Ərəf.). Bir faktı diqqət yetirmək yerinə düşər ki, informatorların bir qismi ata verilən bu adın nağıllarımızda rast gəlinən humay quşu ilə bağlı olduğunu qeyd etsə də, digər qismi bu adın atın qarının nisbətən şiş olması ilə əlaqələndirir-dilər. Birinci növ ismi birləşmə şəklində işlənən humay at sözünün birinci komponentinin etno-linqvistik təhlili, bu sahədə aparılan araşdırmaların öyrənilməsi hər iki faktın dəqiqləşdirilməsinə imkan verdi. Məlumdur ki, bir sıra qədim yazılı mənbə və abidələrində, nağıl və əfsanələrimizdə Humay quşu körpə uşaqlar, hamilə qadımların hamisi olan ilahə kimi səciyyələndirilmişdir (5, s.17). Görkəmli tədqiqatçılar M.H.Təhmasib, Radlov (6, s.618), Melyoranski və b. aparıcıları araşdırmalarında Orxon-Yenisey abidələrində Bilgə Xaqanın öz anasını umaya bənzətməsini də yuxarıda adını çəkdiyimiz ilahə adı ilə əlaqədar olduğunu qeyd etmişlər. M.Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərində umay (4, s.693) sözünü qadın dünyaya uşaq gətirən zaman uşağın yanında olan və müasir dövrdə xalq arasında uşaq yoldaşı adlandırılan əşya olduğunu qeyd edir. “Divani-lügət-it-türk” əsərində işlənən və “qarın şişkinliyi, qursaq pozğunluğu” mənalarnı ifadə edən um (4, s.693) sözü umay sözünün kökündə dayanan və hamiləlik zamanı qarında əmələ gələn şişkinliyi səciyyələndirən leksik vahiddir. Görkəmli tədqiqatçı M.H.Təhmasib öz məqalələrində bu fakta toxunmuşdur (5, s.19). Yuxarıda istinad etdiyimiz bütün faktlara əsaslanaraq deyə bilərik humay at birləşməsi ilə bağlı xalq arasında mövcud olan hər iki etimologiyasının elmi əsası vardır. Belə ki, əslində humay sözü umay sözünün “h” səstərini ilə müşahidə olunan fonetik variantıdır. Çünki müasir dialekt və şivələrimizdə açar əvəzinə haçar,

asan əvəzinə hasant kimi kəlmələrin işləndiyi faktı ilə qarşılaşırıq. Bütün bu faktlar isə fikirlərimizin əsassız olmadığını sübut edir.

Tədqiq olunan Naxçıvan dialekt və şivələrində “atın soyuqlaması” mənasında işlənən çərrəməx' sözünün linqvistik təhlili də bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxmasına imkan verdi. Məs.: Bı ata mökgəm soyux dəyib çərrədib (Lək.).

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində əsasən atılıq sahəsində işlədilan çərrəməx' sözü, bəzi hallarda isə məişət leksikası və təsərrüfatın digər sahələrində də işlədilir. Belə ki, dilimizin tədqiq edilmiş bir sıra dialekt və şivələrində “çər dəymiş” ifadəsi ilə qarşılaşırıq. Bu ifadə əsasən heyvanlar, xüsusilə atlara acıq tutan zaman işlədilir. Lakin bununla bərabər bəzən valideynlər öz uşaqlarına hirsələndikdə eyni ifadəni işlədirlər. Əgər çər kəlməsinin müstəqil söz kimi işlənmə keyfiyyəti nəzərə alınsa, onda deyə bilərik ki, çərrə quruluşca düzəltmə söz olub “çər” kökü və “rə” şəkilçisi vasitəsi ilə yaranmışdır. Buradakı “çər” kökü xəstəliyə verilən ümumi ad kimi, bircə, bu gün üzüm tənəklərinin xəstəliklərindən birinin adını “çor” sözünü də ifadə etməkdədir. Sadəcə sözlərin yazılış və tələffüzündə əsa səsvəzlənməsi mövcuddur, – rə komponenti isə – lə adlardan feil düzəldən leksik şəkilçinin şivələrimizdəki fonetik variantıdır.

Yuxarıda göstərilən bütün fikirləri ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində mövcud olan və bölgə əhalisinin həyat və məişətinin müxtəlif sahələri ilə sıx bağlı olan leksik vahidlər zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların hamısı haqqında bir məqalədə bəhs etmək bir qədər çətindir. Araşdırılan dialekt və şivələrdə mövcud olan və məqalədə tədqiqata cəlb edilən belə sözlərin sözlərin böyük əksəriyyəti milli mənşəli olmaqla zəngin ümumtürk leksikasının mühüm laylarından birini təşkil edir. Belə sözlərin müasir dilçilik aspektindən etnolinqvistik təhlilinin aparılması bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Həmin sözlərin milli aspektdən, ümumtürk mədəniyyəti, dilçiliyi kontekstində öyrənilməsi, onların xalqımızla, bu torpaqla bağlılığının sübut olunması günümüzdə ərazilərimizə qarşı irəli sürülən əsassız erməni iddialarına tutarlı cavab verə biləcək əhəmiyyətli bir mənbə olduğunu göstərməkdədir. Fikrimizcə, belə tədqiqatların aparılması günün tələblərindən irəli gələn və dilçiliyimiz üçün olduqca vacib olan problemlərdəndir. Şübhəsiz, aparılan araşdırma və təhlillər, öyrənilən leksik vahidlər onların tamamilə regionla bağlı olduğunu deməyə imkan verir. Bu araşdırmalar sübut edir ki, yuxarıda tədqiqat obyektinə çevrilən leksik vahidlər xalqımızın milli-mənəvi mədəniyyətinin, dialekt leksikasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

Məqalədə adları keçən kənd adlarının ixtisarı: A – Anabad, Bən. – Bənəniyar, C. – Camaldın, Əbr. – Əbrəqunus, Ərəf. – Ərəfsə, G. – Gənza, K. – Kırna, Lək. – Ləkətağ, Sal. – Saltaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. İki cildə, I cild. Ankara: Türk Dil Qurumu Yayınları, 1999, 374 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. İki cildə, II cild. Ankara: Türk Dil Qurumu, 2003, 278 s.
3. Azərbaycand dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. İki cildə, I cild. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
4. Kaşğarlı M. “Divani lügət-it-türk”. Dörd cildə, IV c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
5. Məhəmmədhüseyn T. Məqalələr. Bakı: Elm, 2005, 218 s.
6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, М., Изд-во «Вост. лит.», 1963, 968 с.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: zulfuqarov_1981@mail.ru*

Rashad Zulfugarov

ABOUT SOME LEXICAL UNITS USED IN NAKHCHIVAN DIALECTS AND ACCENTS OF AZERBAIJAN LANGUAGE

The article has been devoted to the linguistic analyzing of some lexical units used in Nakhchivan dialects and accents of Azerbaijan language. It is necessary note that such words are rich in these dialects and accents. In the article these lexical unites has been comparative investigated with the examples used in different dialects and accents of our language, dialects and accents of other Turkic languages, in ancient written sources and monuments. The linguistic analyzing of these words prove that majority of them are national origin lexical units. While investigating the topic the author has got some new scientific results.

Keywords: *Azerbaijan language, Nakhchivan, lexical units, dialect and accent meratash, humay horse.*

Рашад Зульфугаров

НЕКОТОРЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА УПОТРЕБЛЯЮЩИЕ В НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Статья посвящена лингвистическому анализу ряда лексических единиц, используемых в нахчыванских диалектах и говорах азербайджанского языка. Следует отметить, что такие слова богаты в этих диалектах и говорах. В статье эти лексические единицы изучены по сравнению с другими диалектами и говорами нашего языка, диалектами и говорами турецких языков, примерами наших древних письменных памятников. Анализ этих лексических единиц с точки зрения лингвистики доказывает, что большинство из них являются лексическими единицами национального происхождения. В ходе исследования темы автор получил ряд интересных научных результатов.

Ключевые слова: *Азербайджанский язык, Нахчыван, лексические единицы, диалекты и говоры, метаташ, Хумай ат*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: *İlkin variant 13.05.2019
Son variant 23.09.2019*